

УДК 930.25(477.51)"1943/1960"

А. В. МОРОЗОВА*

ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1943–1960 рр.

Розглядаються різноманітні аспекти використання інформації документів у Держархіві Чернігівської області у період після визволення області від нацистської окупації у вересні 1943 р. й до передачі архівів у підпорядкування органам виконавчої влади у 1960 р.

Ключові слова: Державний архів Чернігівської області; використання документів; наукові публікації; археографія.

Архівне будівництво в Україні другої половини 1940-х – початку 1960-х рр. – один із складних і суперечливих періодів історії архівної справи. Його особливості закладалися ще в 1930-ті рр., коли централізація галузі, масові репресії, підпорядкування архівів НКВС і зосередження їхньої діяльності на виконанні запитів партійних і силових органів відбивалися на подальшій історії архівного будівництва. Черговим випробуванням для архівної галузі стала Друга світова війна, під час якої було зруйновано чи пошкоджено матеріальну базу більшості архівних установ, знищено значну частину архівного фонду республіки, втрачено кваліфіковані кадри архівістів. Тому в повоєнні роки архівне будівництво спрямовувалося передусім на подолання негативних тенденцій, які склалися в результаті подій 1930-х – першої половини 1940-х рр., та на подальшу розбудову галузі.

На думку окремих дослідників, в архівному будівництві цього періоду виокремлюються два етапи. Перший (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.) характеризується відновленням діяльності архівних установ та відбудовою їхніх приміщень. Основні зусилля архівістів спрямовувалися на повернення вивезених у роки війни архівних документів республіки зі східних районів СРСР і з-за кордону, концентрацію в них матеріалів, які з різних причин опинилися поза

* *Морозова Анна Валеріївна* – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації Держархіву Чернігівської області.

межами архівів, та документів, що відклалися впродовж Другої світової та Великої Вітчизняної 1941–1945 рр. воен. Другий етап (середина 1950-х – друга половина 1960-х рр.) відбиває зміни в галузі, пов'язані із загальною лібералізацією суспільного життя в країні в умовах “хрущовської відлиги”, що призвело до часткового розсекречення документів, розширення науково-дослідницької та науково-інформаційної роботи, спрощення доступу дослідників до архівних документів, розширення міжнародних зв'язків архівних установ тощо¹.

Державний архів Чернігівської області є одним із найбагатших архівів України за своїм фондовим складом і змістом документів. Окремі сторінки його історії висвітлювалися у статтях, повідомленнях, виступах працівників на конференціях, радіо та періодичній пресі². Так, у праці В. М. Половця проаналізовані видання Держархіву Чернігівської області 1957–1997 рр. та використання архівної інформації користувачами читальних залів архіву³. Але й донині відсутні роботи, які розкривали б загальні тенденції використання інформації архівних документів, значення науково-видавничої діяльності архіву для розвитку вітчизняної історичної науки. У той же час досвід наших попередників має враховуватися при подальшому плануванні та здійсненні цього важливого напрямку діяльності архівної установи. Пропонована стаття базується майже виключно на архівних джерелах – документах як фонду Державного архіву Чернігівської області (ф. Р-651), так і фонду Архівного відділу виконкому Чернігівської обласної ради народних депутатів (ф. Р-647), які дозволяють розкрити усі аспекти інформаційної діяльності Державного архіву Чернігівської області у 1943–1960 рр.

Вибір хронологічних меж дослідження обумовлений наступним: 1943 р. – це звільнення Чернігівщини від нацистських загарбників та поновлення діяльності архівних установ області, 1960 р. – рік передачі архівних органів з підпорядкування МВС до органів виконавчої влади.

Взимку 1942–1943 рр. було звільнено значну частину Ворошиловградської, Сталінської і Харківської областей, де відразу почали відновлювати свою роботу архівні установи. Питання відбудови мережі архівів на визволеній території обговорювалося 29–30 грудня 1942 р. у м. Златоусті на нараді керівників евакогруп держархівів УРСР та начальників центральних державних архівів УРСР. Відновлення роботи архівів відбувалося в складних умовах: більшість приміщень була зруйнована або вимагала капітального ремонту, а їхнє обладнання й меблі – розграбовані. 23 квітня 1943 р. НКВС УРСР затвердив “Інструкцію про організацію роботи органів Управління державними архівами НКВС УРСР у районах України, визволених від німецько-фашистських окупантів”. У ній визначалися основні завдання відбудови архівного господарства республіки: відновлення діяльності відділів держархівів УНКВС областей, обласних архівів та їхніх філіалів, міських і районних архівів; організація охорони приміщень архівів; виявлення й концентрація до-

кументів періоду Великої Вітчизняної війни, у тому числі окупаційних установ, організацій і підприємств; організація використання архівної інформації з оперативною, науковою та агітаційно-пропагандистською метою; збирання матеріалів про звірства і злочини фашистів і надання допомоги місцевим комісіям у складанні відповідних актів⁴.

21 вересня 1943 р. від нацистських загарбників був визволений Чернігів, а вже 27 вересня 1943 р. відділ держархівів УНКВС у Чернігівській області поновив свою діяльність⁵. Німецько-фашистські окупанти завдали архівам Чернігівщини, й зокрема облдержархіву, великої шкоди. З шести архівосховищ обласного архіву вціліли лише 2, а 4 разом з документами, бібліотекою, реставраційною майстернею, науково-довідковим апаратом і обладнанням були знищені. Під час окупації загинуло майже 1,5 млн од. зб.⁶ Тому за період з 15 жовтня по 31 грудня 1943 р. діяльність працівників архіву була спрямована на приведення до ладу приміщень архівосховищ: частково засклені та частково забиті фанерою вікна, відремонтовані двері, замки, складені на стелажі документи, що вціліли. Почалося комплектування бібліотечного фонду науково-довідкової бібліотеки архіву⁷.

Питання організації *використання архівної інформації в оперативних і народногосподарських цілях* було одним із найважливіших напрямів роботи після відновлення діяльності архіву. Та за підсумками роботи 1944 р. було визнано, що здійснювалося це недостатньо активно. Після аналізу звітів за 1944 рік відділ держархівів УНКВС у Чернігівській області 29 січня 1945 р. видав розпорядження, яким передбачалося упродовж року вжити наступних заходів:

“...1. Популяризувати документальні матеріали державних архівів практичного значення путём написання статей в місцеву газету, для радіопередач, а також путём організації совещань з працівників плануючих органів спільно з представителями державних архівів.

2. Організувати учёт ефективності використання документальних матеріалів в народногосподарських цілях згідно нашого № 13-245 от 16.06.1944 г.

3. Требувати от організацій отзывів об ефективності використання ими документальних матеріалів практичного значення, представляемых им госархивами”⁸. Це питання було розглянуто на виробничій нараді наукових та архівно-технічних працівників облархіву 16 лютого 1945 р. й прийняте рішення щодо активізації виявлення матеріалів практичного значення при звірванні справ з описами та описуванні документів з розсипу⁹.

На початок 1945 р. архівісти виявили та направили організаціям, що займалися відбудовою народного господарства області, переліки виявлених документів: Чернігівському облплану (про крейдяні кар’єри,

торфорозробки на території області, креслення спиртового та лісопильного заводів у Чернігові), Чернігівському облкомунгоспу (розрахунки на будівництво житлових будинків і пішохідних мостів через р. Стрижень), Чернігівській катонінній фабриці, Щорському райвиконкому (проект та розрахунки будівництва електростанції в м. Щорсі)¹⁰.

На підставі 5-річних планів розвитку областей державними архівами були розроблені плани виявлення та використання документальних матеріалів з практичною метою на 1946–1950 рр.¹¹ Координацією робіт щодо виявлення необхідної інформації з метою її використання для відбудови економіки України займалося й Управління держархівами НКВС УРСР. Так, 20 лютого 1946 р. до обласних архівів був надісланий обіжник щодо відомостей про родовища вапняку та глини в Новгород-Сіверському районі Чернігівської області¹².

У 1946 р. за дорученням Управління держархівами МВС УРСР проводилося виявлення геодезичних планів міст області та державних актів на вічне користування землею колгоспами й інших документів щодо землевпорядкування¹³.

Загалом упродовж 1946 р. було переглянуто понад 10 тис. од. зб. і виявлені матеріали про видобуток торфу, будівництво та обладнання фабрик і заводів, мостів і залізниць. На ці документи склалися переліки, які були надіслані до установ і організацій Чернігова та області, а також Брянському та Орловському облвиконкомам¹⁴. 30 вересня 1946 р. надійшов лист з Брянського облплану з вдячністю за надані матеріали про наявність корисних копалин на територіях колишніх Стародубського, Мглинського, Суразького та Новозибківського повітів Чернігівської губернії, оскільки “многие месторождения <...> не были известны облплану”¹⁵.

Протягом наступних років робота щодо використання документів з народногосподарською метою продовжувалася, але ефективність її, на жаль, була невисокою. Так, 1947 р. у майже 17 тис. од. зб. був виявлений лише 61 документ, що був використаний для відбудови приміщень Чернігівської музичної фабрики¹⁶. У липні цього ж року архівом був надісланий перелік мап і креслень міст, повітів Чернігівської губернії для Центрального науково-дослідного інституту геодезії, аерозйомки та картографії СРСР¹⁷, а у листопаді – витяги зі збірника “Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края” 1919 р. видання для Чернігівської обласної планової комісії про фабрично-заводське виробництво, борошномельні та винокурні підприємства області¹⁸. Наступного 1948 р. Архівне Управління МВС УРСР проаналізувало використання документів практичного значення за період з 1944 р. та визнало його недостатньо ефективним¹⁹. Для покращення цієї роботи пропонувалося організувати надсилання зацікавленим установам і організаціям довідок, переліків, тематичних оглядів документів народногосподарського значення, а керівникам архівних

установ тримати це питання під постійним контролем і заслуховувати результати роботи на засіданнях наукових рад або виробничих нарадах²⁰. 1949 року робота пожвавилася, але ефективність використання матеріалів, що були виявлені в фондах архіву, була майже нульовою, про що свідчила відсутність зацікавленості жодної з поінформованих установ²¹. 26 червня 1951 р. відбулася нарада начальників відділів облдержархіву з представниками обласних установ з питань використання архівних документів у народному господарстві, зокрема на нараді були визначені теми та характер потрібних документів. Але 1951 р. були виявлені та направлені лише фотокопії планів та креслень міст Чернігівської області для Гіпромісту УРСР²². Наступного 1952 року робота продовжувалася, але під час перегляду 301 од. зб. було складено лише 14 тематичних карток, а відомості про виявлені документи не були надані жодній організації чи установі²³. В огляді роботи держархівів УРСР щодо виявлення та використання документальних матеріалів з народногосподарською метою від 21 березня 1953 р. зазначалося, що “<...> такие государственные архивы как <...> Черниговский не уделили должного внимания вопросам организации этой работы, <...> ограничились выполнением запросов, поступивших от учреждений и организаций <...>”²⁴. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР про зрошення земель активізувалося виявлення матеріалів цієї тематики, і у травні 1953 р. до Чернігівського обллісоуправління були передані відомості про виявлені документи щодо укріплення пісків і робіт з насадження лісів на Ніжинщині в 1917 р. та до управління сільськогосподарства – рукопис наукової праці про геологічні дослідження Чернігівщини під керівництвом М. Димо у 1915 р.²⁵ Крім того обласній плановій комісії були направлені документи про будівництво Чернігівської електростанції, використання торф’яників “Замглай”, потужності Новгород-Сіверського вапняного заводу у довоєнний період²⁶. Під час перевірки у грудні 1955 р. Держархіву області працівниками АУ МВС УРСР знову відзначалася “вялость, пассивность сотрудников в деле использования материалов в народнохозяйственных целях”²⁷, що спонукало активізувати цю роботу, й у звіті за 1955 рік повідомлялося про виявлення та направлення установам і організаціям матеріалів про розвиток сільського та рибного господарства, стан промисловості, охорони здоров’я та народної освіти напередодні Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., діяльність Носівської сільськогосподарської дослідної станції до та після революції 1917 р.²⁸

“Хрущовська відлига” в політичному житті СРСР позитивно позначилася на подальшому розвитку історичної науки, і з 1956 р. значно розширилися хронологічні рамки та тематика запитів від юридичних осіб. Так, протягом 1956–1959 рр. були виявлені за тематичними запитами установ і організацій, а також за ініціативою архіву документи про промислові підприємства Чернігова у довоєнний період, розвиток

фізкультури та спорту, історію міст і сіл, письменників – уродженців і мешканців Чернігівщини, з історії Оружейної палати в Москві тощо²⁹.

З перших днів після відновлення роботи архів приділяв увагу виконанню запитів як фізичних, так і юридичних осіб. З 1948 р. значно зростає кількість запитів стосовно окремих осіб, у т. ч. за секретними документами. Так, якщо в 1946 р. було виконано 176 запитів, у 1947 – 345, то в 1948 р. – вже 993. Запити виконувалися протягом 1–3 днів. Позитивні відповіді становили близько 37 %, що пояснювалося неповною збереженістю або відсутністю документів взагалі³⁰. Відповідно до наказу ГАУ МВС СРСР у 1949 р. були призначені зберігачі фондів архіву, відповідальні за виконання запитів соціально-правового характеру. Загалом протягом 1949 р. надійшло 363 запити, на 116 з яких були надані позитивні відповіді. Відзначимо, що терміни виконання запитів не перевищували трьох днів. Окремі випадки виконання цих запитів протягом більшого терміну обумовлювалися необхідністю додаткових запитів до філіалів архіву в Прилуках і Ніжині³¹. Наступні роки спостерігається стійка тенденція щодо збільшення кількості запитів, які надходили до архіву, та співвідношення позитивних і негативних відповідей (1950 р. – 130 з 436, або 30 %; 1951 – 257 з 660, або 39 %; 1952 – 203 з 888, або 23 %) ³². Під час перевірки у грудні 1951 р. роботи архіву з виконання запитів соціально-правового характеру були відзначені як недоліки в роботі: загальна реєстрація цих запитів з іншою вхідною кореспонденцією та відсутність реєстраційної картотеки; відсутність у столі довідок інструкції з довідкової роботи за їх наявності у начальників відділів, що опікувалися цим; недотримання вимог правил щодо форм запитів; видача довідок та копій документів без пред'явлення документів і розписки про їхнє отримання³³. З 1953 р. спостерігається значне збільшення кількості довідок, що були виконані працівниками архіву: 1953 р. було виконано 2120 запитів, у т. ч. 1163 “несекретні”; 1954 р. – 1316, у т. ч. 313 з позитивним результатом, 1955 р. – 2099, з яких 626 “секретних”, у т. ч. 438 з позитивним результатом, 1956 – 4231, у т. ч. 827 з позитивним результатом, 1957 р. – 3858, у т. ч. 1062 з позитивним результатом³⁴. Це змушувало залучати до роботи більшість працівників архіву для вчасного виконання запитів громадян і офіційних органів. Для покращення роботи стола довідок було започатковано створення алфавітних картотек за документами особового складу найбільших фондів підприємств та організацій, якими архівісти користуються й донині (лише 1957 р. складено понад 2500 карток)³⁵, що допомогло вже наступного 1958 р. з найменшими зусиллями виконати 3138 запитів (з них 647 “секретних”), у т. ч. 730 з позитивним результатом³⁶.

З перших днів після відновлення діяльності велика увага в держархіві Чернігівської області приділялася **використанню архівних документів з науковою та агітаційно-пропагандистською метою.**

Як свідчать річні звіти, впродовж 1944–1945 рр. у держархіві дослідники з документами не працювали, 1946 р. в архіві працювало лише 11 дослідників, а протягом 1947 р. – 69 дослідників: представники Чернігівських фабрик первинної обробки вовни та музичної, облплану, методкабінету Чернігівського історичного музею, науковці з метою підготовки кандидатських і докторських дисертацій, кореспонденти центральних та місцевих газет тощо, яким було видано 1020 од. зб.³⁷ Станом на 1947 р. облархів не мав спеціального приміщення читального залу, й дослідники вимушено працювали в робочих кімнатах відділів.

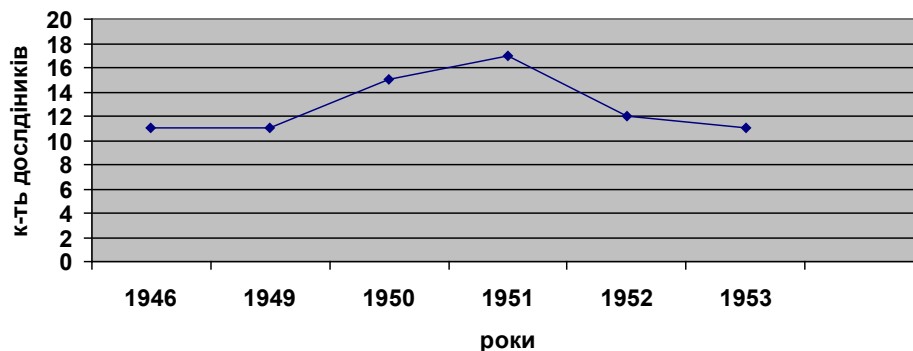
11 червня 1947 р. МВС СРСР видало наказ “О работе читальных залов республиканских, краевых, областных государственных архивов”, який не лише констатував недоліки, але й передбачав певні кроки щодо покращення роботи:

“<...>1. Министрам внутренних дел республик и начальникам УМВД по краям и областям принять практические меры к обеспечению читальных залов государственных архивов помещениями, вполне пригодными для нормальной работы исследователей, а также обеспечить читальные залы необходимым количеством мебели и оборудованием.

2. В работе читальных залов <...> обеспечить выполнение <...> “Инструкции о порядке пользования документальными материалами ГАФ Союза ССР в читальных залах государственных архивов СССР”.

3. Обеспечить точное соблюдение установленных правил допуска исследователей к документальным материалам государственных архивов. При этом особое внимание обратить на порядок допуска исследователей к секретным материалам <...>”³⁸.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. кількість дослідників була незначною (див. Діаграму).

Це були викладачі та аспіранти вищих навчальних закладів, лектори, які працювали переважно над темами з історії революції, Великої Вітчизняної війни, розбудови промисловості³⁹.

У 1951 р. архів все ще не мав читального залу, й дослідники працювали в робочих кімнатах відділів. Під час перевірки архіву відзна-

чалися недоліки в роботі з дослідниками: реєстрація дослідників велася лише з 1950 р.; користувачі архівних матеріалів не надавали попередніх планів своїх робіт; працівники архіву не брали підписок про ознайомлення дослідників з “Правилами для посетителей читальных залов государственных архивов СССР” та надавалася можливість роботи з архівними матеріалами окремим дослідниками за особистими заявами⁴⁰. За півроку всі недоліки були виправлені, що засвідчила контрольна перевірка цієї ділянки роботи архіву⁴¹.

Робота архівів завжди була спрямована на задоволення потреб користувачів. У 1954 р. АУ МВС УРСР виступило з пропозицією організувати роботу читальних залів архівів у вечірній час та вихідні дні. Враховуючи невелику кількість дослідників, які працювали в Чернігівському облдержархіві, було вирішено один раз на тиждень працювати у вечірній час⁴². 28 липня 1955 р. в архіві провели нараду дослідників, присвячену роботі з обслуговування дослідників і заходам щодо покращення роботи читального залу облдержархіву. Виступаючи звернули увагу на тривалість оформлення дозволу на роботу в читальному залі, відсутність науково-довідкового апарату, зокрема путівника по фондах архіву та оприлюднених наукових описів найбільших фондів архіву⁴³.

Під час підготовки до XX з'їзду КПРС група відомих істориків того часу звернулася до ЦК КПРС з проханням дозволити публікацію документів, підписаних “ворогами народу”, без зазначення персоналій, але “з назвою установ і організацій, від імені яких ці документи виходили”⁴⁴. У постанові Ради Міністрів СРСР “О мерах по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов министерств и ведомств”, прийнятій 7 лютого 1956 р., відзначалося, що значну частину архівних документів необґрунтовано засекречено, через що їх не можна використовувати. Зазначалося, що широке використання архівних документів обмежене відсутністю в архівах, бібліотеках і наукових установах сучасної техніки для мікрофотокопіювання та читання мікрофільмів, а поганий фізичний стан багатьох архівних документів унеможливило їх надання для опрацювання дослідникам. Суттєвим недоліком було визнано не завжди відповідальне ставлення до архівів керівників установ, підприємств і відомств. Відтак більшість документів відомчих архівів перебувала у непорядкованому стані, зберігалася в непридатних приміщеннях, псувалася і розкрадалася⁴⁵.

Практичним наслідком часткової демократизації галузі стало розсекречення деяких архівних фондів, що сприяло розширенню тематики науково-дослідницьких робіт, залученню до наукового обігу нових документів. Спрощення доступу до архівів позитивно позначилося на збільшенні кількості користувачів архівної інформації. Якщо 1955 р. у читальних залах працювало 30 дослідників, які здійснили 283 відвідування і використали 865 од. зб., то 1956 р. цифри були такими: 45 дослідників, 415 од. зб., використаних у читальних залах. У 1957 р.

кількість дослідників зросла до 97 (353 відвідування, 768 використаних од. зб.). Наприкінці 1950-х рр. кількість дослідників у читальних залах почала зменшуватися: 1958 р. – 64 дослідники (368 відвідувань, 1041 використана од. зб.)⁴⁶. Спад дослідницької активності відбувся через призупинення розсекречення архівних документів.

Необхідно відзначити і прагнення самих архівістів популяризувати документи. Так, 1946 р. для місцевого радіо та газет було підготовлено 14 статей, присвячених переважно періоду окупації Чернігівщини німецько-фашистськими загарбниками, військовим і партійним діячам минулого⁴⁷.

1947 р. ця робота продовжувалася, було підготовлено 11 передач для місцевого радіо та статей для газети, зокрема про Михайла Ломоносова, документи архіву про О. В. Суворова, допомогу Чернігівщини слов'янам у Російсько-турецькій війні 1769–1773 рр., до 25-річчя архіву тощо⁴⁸.

Через необхідність закінчити упорядкування документів підготовка публікацій була майже припинена. Так, згідно зі звітом архіву за 1948 р., працівниками були підготовлені “в неурочное время” статті за документами архіву про революційний рух на Чернігівщині в 1911–1913 рр.⁴⁹ Лише у 1950 р. планово за документами архіву було підготовлено дві радіопередачі (“Реформа 1861 р. на Чернігівщині” та “Святкування 1 Травня на Чернігівщині”) та опубліковано дві статті в обласній газеті “Деснянська правда” (“Чернігівська соціал-демократична організація Чернігівщини” та “Народна освіта та охорона здоров'я на Чернігівщині до Жовтневої революції”)⁵⁰. Та вже наступного року через значну роботу, що проводилася архівом з виявлення документів для республіканських та всесоюзних збірників документів, архів знову припинив роботу в цьому, на наш погляд, одному з найважливіших для архівів виді інформаційної діяльності. Лише у 1954 р. була підготовлена й опублікована в обласній газеті “Деснянська правда” стаття про знахідки цікавих документів у фондах архіву⁵¹. Дещо активізувалася ця робота у наступні роки: 1955 р. було підготовлено та опубліковано в обласній та районних газетах 9 статей та передано 3 радіопередачі, що базувалися переважно на документах, виявлених для республіканських збірників про революцію 1905–1907 рр.; 1956 року – 6 статей для обласної газети “Деснянська правда”; 1957 р. – 5 статей⁵². Протягом двох наступних років чернігівськими архівістами підготовлено лише 3 статті, дві з яких були надруковані в обласній газеті⁵³.

Однією з форм використання документів архіву з метою популяризації було їх експонування на виставках як у приміщеннях архіву, так і за його межами, хоча робота ця велася не систематично. Так, у 1950 р. було організовано 3 виставки в архіві (до річниці смерті В. І. Леніна, про святкування 1 Травня та про охорону здоров'я на Чернігівщині)

та надано 9 документів і 2 фотокопії документів для експонування на загальноміській виставці, присвяченій 150-й річниці від дня смерті О. В. Суворова⁵⁴. Наступна велика фотодокументальна виставка чернігівськими архівістами була підготовлена 1953 р. до 10-ї річниці визволення міста від окупації⁵⁵. А 1955 р. на виконання доручення обкому КП(б)У Чернігівський облдержархів разом з Чернігівським історичним музеєм і музеєм М. Коцюбинського підготували загальноміську фотодокументальну виставку, присвячену 50-річчю революції 1905–1907 рр., на якій було представлено 106 документів. За час функціонування виставки (7 серпня – 31 грудня 1955 р.) її відвідало 5587 осіб, працівниками архіву та історичного музею було проведено 63 екскурсії.⁵⁶ Того ж року чернігівські архівісти допомогли у створенні аналогічних виставок у Ніжинському педінституті та Чернігівській середній школі № 10⁵⁷.

Інформаційна діяльність архівів була підпорядкована цілям і завданням офіційної ідеології. Показовою в цьому плані є постанова ЦК КПРС від 14 серпня 1957 р. “О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве”. Закладена в ній однобічна орієнтація на виявлення і використання в основному джерел з історії радянського суспільства стала лейтмотивом усієї діяльності архівів України щодо використання документів ДАФ та їх публікації⁵⁸. Все це не дозволило розгорнути виставкову діяльність, про що свідчить і той факт, що у 1957–1958 рр. чернігівськими архівістами готувалася лише одна фотодокументальна виставка на рік: у 1957 р. – до 40-річчя Жовтневої революції; у 1958 р. – до 40-річчя декрету про архівне будівництво, та були надані копії документів для виставок про встановлення радянської влади Ніжинському педінституту й Чернігівському історичному музею⁵⁹.

13 серпня 1958 р. Рада Міністрів СРСР затвердила нове Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР і мережу центральних державних архівів СРСР⁶⁰. У новому Положенні більше уваги приділялося використанню архівних матеріалів з практичною, науково-освітньою і культурною метою, вказувалося на науково-дослідницький характер діяльності держархівів центрального і обласного рівнів.

Організація наукової діяльності архівних установ України передбачала *археографічну роботу* її невід’ємною складовою. Темпи і характер цієї роботи зростали відповідно до завдань, що ставилися перед архівами України партійними та радянськими установами.

Але виходячи із завдань “Інструкції про організацію роботи органів Управління державними архівами НКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів” від 23 квітня 1943 р. науково-видавнича діяльність Чернігівським облдержархівом у 1943–1945 рр. взагалі не проводилася, а з 1946 р. переважало виявлення та археографічна обробка документів для збірників, що готувалися цен-

тральними архівами СРСР та України, Архівним управлінням НКВС (МВС) УРСР. Зокрема, впродовж 1946 – 1960 рр. архівом було проведено виявлення документів до “Очерка истории КП(б)У”, збірників документів і матеріалів “Национализация промышленности СССР”, “Борьба за Октябрь на Украине”, “Рабочий контроль и национализация промышленности на Украине”, “Русско-турецкая война 1769–1773” тощо⁶¹. Загалом чернігівські архівісти взяли участь у виявленні та підготовці до друку документів до понад 20 збірників документів і матеріалів, що були видані в цей період.

Документальні видання були не збірниками, а радше популярними брошурами на теми, запропоновані партійними ідеологами. У них майже не дотримувалися правил передачі текстів архівних джерел, головним було якнайшвидше випустити злободенну збірку. Часто надзвичайно багато вад мали видання, присвячені тимчасовій нацистській окупації України. Вони хилили на заідеологізованість, довільне ставлення упорядників до документів, відсутність науково-довідкового апарату тощо.

Збірники 1940-х рр. пізніше слушно критикували й за інші грубі порушення правил видання, зокрема завеликі передмови, що фактично переростали у відірвані від самих опублікованих документів статті, невдалі коментарі, примітки, легенди й недосконалий науково-довідковий апарат.

Пожвавленню публікації історичних джерел, безумовно, посприяло створення на початку 1946 р. в АУ МВС УРСР науково-видавничого відділу, головним завданням якого стало керівництво археографічною діяльністю держархівів республіки та надання їм методичної допомоги⁶². Від 1954 р. керівництво АУ республіки виступило з пропозицією організації аналогічних відділів у структурі центральних державних архівів, а також архівів Київської, Львівської, Одеської, Дніпропетровської областей. В інших архівах створювалися групи фахівців, які займалися виявленням документів, підготовкою до видання збірників та науково-довідкової літератури. Це сприяло залученню до видавничої діяльності широкого кола співробітників держархівів, створенню на місцях біль-менш постійних авторських колективів.

Нове покоління археографів-архівістів, яке почало працювати в галузі публікації документальних джерел наприкінці 1940-х – 1950-х років (насамперед І. Л. Бутич, В. І. Стрельський, Ф. П. Шевченко), намагалося відродити найкращі традиції Археографічної Комісії Центрального Архівного Управління, зокрема перспективне планування. Перший такий план видання документів був складений 1946 р. на п'ятирічний період. Він охоплював не лише обов'язкові теми (революція, Велика Вітчизняна війна, соціалістична перебудова в промисловості і сільсько-му господарстві), але включав і такі розділи, як воєнне минуле україн-

ського народу, громадські рухи на українських землях, історія української культури і науки. Аналогічний план був складений і в держархіві Чернігівської області, але видавнича тематика обмежувалася історією встановлення радянської влади, селянського руху та колгоспного будівництва на Чернігівщині⁶³. Ці плани були перевантаженими, при їхньому складанні не враховувалися кадрові та матеріальні можливості архівних установ, відсутність власної поліграфічної бази.

До планів вносилися зміни в зв'язку з відомими документами ЦК ВКП(б) з питань ідеологічної роботи та розвитку історичної науки, щодо журналів “Звезда” та “Ленинград”, а також аналогічними документами ЦК КП(б)У 1946 – 1947 рр. про журнали “Перець” і “Вітчизна” та ін. Так, планом заходів архівних установ України від 24 жовтня 1947 р. щодо забезпечення виконання планів науково-видавничої роботи був переглянутий 5-річний план науково-видавничої діяльності держархівів УРСР відповідно до рішення ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР⁶⁴.

Враховавши вказівки партійних органів, АУ затвердило інший “Перспективний план науково-видавничої роботи архівних установ УРСР на 1948–1950 рр.”, який передбачав підготовку серій збірників з історії встановлення радянської влади і соціалістичного будівництва. Частину запланованих раніше збірників з історії України до 1917 р. було вилучено.

У жовтні 1950 р. АУ МВС УРСР розглянуло підсумки виконання планів науково-видавничої роботи архівів України за 1946–1950 рр. Відзначивши певні досягнення, АУ констатувало, що в архівах цій роботі не приділялася належна увага та не виявлялася ініціатива щодо підготовки збірників та добірок документів, не встановлювалися зв'язки з науковими установами та навчальними закладами для співпраці⁶⁵. Архівам пропонувалося перспективні плани наукової роботи на 1951–1955 рр. складати з урахуванням аналогічних планів науково-дослідницьких та навчальних закладів і запропонованої тематики досліджень⁶⁶.

Державним архівом Чернігівської області був складений 5-річний план наукової роботи на 1951–1955 рр., який передбачав підготовку трьох досить значних за обсягом збірників документів: “Трудящиеся Черниговщины в борьбе за власть Советов в годы Гражданской войны и иностранной интервенции”, “Колхозное строительство на Черниговщине в годы первой сталинской пятилетки (1928–1932 гг.)” та “Крестьянское движение на Черниговщине в годы первой русской революции (1905–1907 гг.)”⁶⁷. До підготовки збірників передбачалося залучити крім провідних фахівців архіву працівників Ніжинського та Прилуцького філіалів, Чернігівського історичного музею. Але одразу зазначи-

мо, що чернігівським архівістам вдалося реалізувати лише один з цих проєктів, та й то тільки наприкінці 1950-х рр.

На якість збірників документів негативно впливали недостатнє матеріально-технічне забезпечення, відсутність кваліфікованих архівістів-археографів, плінність кадрів тощо. Відчутною нестача висококваліфікованих архівістів була й на місцях, зокрема у Чернігові. Ще 26 лютого 1946 р. начальник відділу Жовтневої революції і соціалістичного будівництва звернувся до начальника відділу держархівів УНКВС у Чернігівській області з проханням проведення курсів або семінару з метою підвищення кваліфікації наукових співробітників у зв'язку з тим, що “основная масса не имеет специального образования”⁶⁸.

Водночас не треба забувати, що ці видання стали першими археографічними спробами після багаторічної перерви.

Саме в Чернігові вперше в Україні було випробувано й таку незвичну форму документальної публікації, як хронологічний довідник про тимчасову окупацію населених пунктів⁶⁹. Аналогічна робота згодом провадилась у всіх державних архівах областей, хоч на заваді розгортанню її стояли певні чинники ідеологічного характеру.

Були у цей період і спроби підготовки чернігівськими архівістами самостійних видань. Так, ще у 1946 р. були відібрані документи для збірника “Оккупационный режим немцев на Черниговщине” й направлені для рецензування до обкому КП(б)У⁷⁰, але цей збірник так і не побачив світ.

У січні 1953 р. з ГАУ МВС СРСР надійшли вказівки щодо складання перспективних планів науково-видавничої роботи архівів на 1953–1955 рр., які не лише визначали актуальні теми, враховували наявні кваліфіковані кадри, але й пропонували підготовку та видання науково-довідкової літератури: описів, оглядів фондів, тематичних оглядів⁷¹. Перспективним планом науково-видавничої роботи держархіву Чернігівської області на 1953–1956 рр. передбачалося продовження підготовки збірника документів і матеріалів “Борьба трудящихся Черниговщины за установление и укрепление советской власти” (протягом наступних років назва неодноразово змінювалася) та участь у виявленні й археографічній обробці документів для республіканських збірників⁷².

Важливе значення в науково-видавничій діяльності архівних установ мали “Основные правила публикации документов Государственного архивного фонда Союза ССР” (М., 1945), які, незважаючи на стислість, відбили накопичений досвід радянських археографів і сприяли підвищенню наукового рівня документальних видань. З метою зміцнення методичної бази видавничої діяльності, обміну досвідом і поширення архівних знань, починаючи з 1947 р. АУ МВС УРСР розпочало видання Науково-інформаційного бюлетеня, на сторінках якого відбувався обмін практичним досвідом у справі публікації документів,

друкувались методичні поради тощо⁷³. “Правила издания исторических документов” (М., 1955) значно ширше висвітлювали комплекс заходів щодо підготовки збірників документів, починаючи від визначення теми і завершуючи зовнішнім оформленням видання. Водночас поза увагою авторів правил практично залишилося питання типів і видів видань, у них перелічено лише види видань за змістом документів. Лише в загальних рисах окреслено питання скороченої публікації архівних документів радянського періоду⁷⁴.

Після XX з’їзду КПРС, який піддав серйозній критиці стан розвитку історичної науки в СРСР та вказав на наявні в галузі суспільних наук явища догматизму, ілюстративності та тенденційності у висвітленні історичних подій, було суттєво переглянуто всю науково-видавничу діяльність архівних установ. Оскільки упорядники безпідставно викреслювали прізвища рядових учасників революційних виступів, збірники документів перших повоєнних років недостатньо відображали роль трудящих в історії. Безоглядне скорочення та редагування текстів документів призвело до перекручення окремих фактів та історичних подій. Тематика видань висвітлювалася однобічно.

Піднесенню видавничої діяльності державних архівів сприяла згадувана постанова Ради Міністрів СРСР “О мерах по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов министерств и ведомств”, яка містила широку програму вдосконалення архівної справи. Вона дозволяла використовувати в наукових цілях та в публікаціях документи, підписані особами, яких надалі було відсторонено від керівництва; зобов’язувала керівників державних та відомчих архівів організувати систематичне видання описів та оглядів несекретних архівних фондів. Відповідну постанову прийняла і Рада Міністрів УРСР⁷⁵.

“Хрущовська відлига” позитивно вплинула на подальше пожвавлення видавничої роботи. З 1956 р. було значно розширено рамки можливих публікацій, і якщо за всі 10 повоєнних років українськими архівістами було видано 30 збірників та довідкових видань, то за 1956–1957 рр. вийшло друком 42 збірники, в т. ч. у 1957 р. – переважна більшість (37 видань). Серійні, тематичні збірники документів готувалися центральними і обласними державними архівами. На цьому етапі розвитку археографічної діяльності архівних установ вдалося здійснити те, до чого прагнула АК ЦАУ ще в 1930-х рр. – залучити до едиційної діяльності всі державні архіви. У плані науково-видавничої діяльності держархіву Чернігівської області з’являються теми з історії окремих населених пунктів, підготовка наукових описів фондів періоду до 1917 року⁷⁶.

На жаль, перекіс у підходах до публікації документів, зумовлений ідеологічними чинниками, зберігся і в наступні роки. Публікація архівних документів посідала важливе місце в ідеологічно-пропагандист-

ській роботі. Цим пояснюється як вибір тем (переважно революційні події різних епох), так і тенденційний добір документів, характер їхнього коментування. Проте сама публікація таких документів мала позитивне значення.

Ще 1947 року чернігівські архівісти розпочали підготовку збірника документів і матеріалів “Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917–1919 гг.)”, який побачив світ 1957 р. Зазначимо, що до 40-річчя Жовтневої революції 1917 р. архівістами України було видано понад 30 збірників аналогічної тематики⁷⁷.

Незважаючи на досить тривалий час підготовки цього збірника, археографічний рівень документального видання виявився не досить високим. Зокрема, частим було необґрунтоване скорочення текстів, наводилися примітки, які не задовольняли читача, допускалися великі відступи від тексту оригіналів, не уніфікувалися заголовки, всупереч правилам, документи датували не за часом створення їх, а за часом описуваних у них подій, на що неодноразово вказували як фахівці Архівного управління МВС УРСР, так і рецензенти. Задля збільшення кількості надрукованих документів автори відмовилися від укладання іменних і предметних покажчиків, розгорнутого науково-довідкового апарату⁷⁸. Але необхідно відзначити, що це був перший збірник, підготовлений чернігівськими архівістами, до якого увійшло 340 документів і матеріалів не лише держархіву області та партійного архіву, а й центральних архівів СРСР і УРСР. Цінність цього збірника підвищується зараз і тому, що в ньому оприлюднені документи, які пізніше були передані з Чернігівського до Брянського облдержархіву і не завжди доступні сучасним дослідникам. Крім того, в цьому виданні вперше чернігівськими архівістами започатковане складання історичної хроніки подій періоду, якому присвячений збірник.

1960 р. відбулися зміни в управлінні архівною галуззю. 28 червня 1960 р. відповідно до рішення Чернігівського облвиконкому від 9 червня 1960 р. та наказу МВС УРСР від 16 червня 1960 р. відбулася передача архівного відділу УВС облвиконкому та підпорядкованих йому державних архівів виконкому Чернігівської облради⁷⁹. 9 вересня 1961 р. уряд республіки затвердив “Положення про Архівне управління при Раді Міністрів УРСР”⁸⁰, згідно з яким головним завданням архівних установ визнавалося збереження документальних матеріалів та забезпечення їх наукового використання. Почалася нова сторінка історії державного архіву Чернігівської області...

Оцінюючи інформаційну діяльність Держархіву Чернігівської області цього періоду, необхідно враховувати час та умови, в яких доводилося працювати архівістам. Незважаючи на ідеологічні та матеріальні обмеження, ними проводилася велика робота щодо виконання запитів соціально-правового характеру, була введена до наукового обі-

гу велика кількість документальних джерел; набутий архівістами досвід археографічного опрацювання документів застосували вже у наступний період.

¹ *Кентій А. В.* Розбудова мережі архівних установ і підготовка кадрів архівістів / *А. В. Кентій, І. М. Мищак* // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. *І. Матяш та К. Климової*. – К., 2002. – С. 465–466.

² *Зуб Т. І.* Державний архів Чернігівської області – скарбниця пам'яті народної / *Зуб Т. І.* // Збірник статей, виступів за документами Державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 1–6; *Сурабко Л. Ф.* Архівне будівництво на Чернігівщині у 20–30-ті роки / *Сурабко Л. Ф.* // Збірник статей, виступів за документами Державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 31–41; *Болва Л. П.* Держархів області в роки Великої Вітчизняної війни та відбудови народного господарства / *Болва Л. П.* // Збірник статей, виступів за документами Державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 52–60; *Воробей Р.* Державному архіву Чернігівської області – 85 років / *Р. Воробей* // Сіверянський архів. – Вип. 2. – Чернігів, 2008. – С. 5–14; *Морозова А.* З історії Державного архіву Чернігівської області у 20–30-х рр. ХХ ст. / *А. Морозова* // Сіверянський архів. – Вип. 2. – Чернігів, 2008. – С. 14–18.

³ *Половець В. М.* Архівні фонди як джерело розвитку історичної науки / *Половець В. М.* // Збірник статей, виступів за документами Державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 12–30.

⁴ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973 / *Мітюков О. Г.* – К., 1975. – С. 145.

⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-647, оп. 7, спр. 13, арк. 1.

⁶ *Болва Л. П.* Держархів області в роки Великої Вітчизняної війни та відбудови народного господарства / *Болва Л. П.* // Збірник статей, виступів за документами Державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 56.

⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 161, арк. 1 зв.

⁸ Там само, спр. 183, арк. 1.

⁹ Там само, спр. 179, арк. 6.

¹⁰ Там само, спр. 183, арк. 3–8.

¹¹ Там само, спр. 265, арк. 167.

¹² Там само, спр. 192, арк. 14.

¹³ Там само, арк. 3, 9.

¹⁴ Там само, спр. 198, арк. 2.

¹⁵ Там само, спр. 206, арк. 20.

¹⁶ Там само, спр. 222, арк. 23.

¹⁷ Там само, спр. 203, арк. 11.

¹⁸ Там само, арк. 6–8.

¹⁹ Там само, спр. 251, арк. 1.

²⁰ Там само, спр. 265, арк. 139–139 зв., 167–168

²¹ Там само, спр. 268, арк. 2.

²² Там само, спр. 321, арк. 9.

²³ Там само, спр. 348, арк. 7.

²⁴ Там само, спр. 370, арк. 4.

- ²⁵ Там само, спр. 376, арк. 12, 14; спр. 410, арк. 5.
- ²⁶ Там само, спр. 375, арк. 9.
- ²⁷ Там само, спр. 414, арк. 9.
- ²⁸ Там само, спр. 410, арк. 5.
- ²⁹ Там само, спр. 429, арк. 3; спр. 449, арк. 3; спр. 464, арк. 5–6.
- ³⁰ Там само, спр. 198, арк. 3; спр. 222, арк. 21 зв.; спр. 247, арк. 4.
- ³¹ Там само, спр. 266, арк. 5.
- ³² Там само, спр. 294, арк. 6; спр. 326, арк. 7; спр. 348, арк. 5.
- ³³ Там само, спр. 326, арк. 7–7 зв.
- ³⁴ Там само, спр. 375, арк. 6; спр. 395, арк. 9; спр. 410, арк. 6; спр. 429, арк. 4; спр. 449, арк. 4.
- ³⁵ Там само, спр. 449, арк. 3.
- ³⁶ Там само, спр. 464, арк. 7.
- ³⁷ Там само, спр. 222, арк. 21–21 зв.
- ³⁸ Там само, спр. 220, арк. 59–59 зв.
- ³⁹ Там само, спр. 247, арк. 3 зв.–4; спр. 267, арк. 4.; спр. 294, арк. 5.
- ⁴⁰ Там само, спр. 326, арк. 1–2.
- ⁴¹ Там само, спр. 354, арк. 1 зв.
- ⁴² Там само, спр. 376, арк. 35.
- ⁴³ Там само, спр. 398 а, арк. 111–111 а.
- ⁴⁴ Хорхордіна Т. История Отечества и архивы. 1917–1980-е гг. / Т. Хорхордіна. – М., 1994. – С. 301.
- ⁴⁵ *Кентій А. В., Мищак І. М.* Розбудова мережі архівних установ ... – С. 471–472.
- ⁴⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 410, арк. 8; спр. 464, арк. 6.
- ⁴⁷ Там само, спр. 198, арк. 2.
- ⁴⁸ Там само, спр. 222, арк. 4.
- ⁴⁹ Там само, спр. 247, арк. 3 зв.
- ⁵⁰ Там само, спр. 294, арк. 8.
- ⁵¹ Там само, спр. 321, арк. 10; спр. 395, арк. 10.
- ⁵² Там само, спр. 410, арк. 910; спр. 429, арк. 4; спр. 449, арк. 5.
- ⁵³ Там само, спр. 481, арк. 311–312.
- ⁵⁴ Там само, спр. 294, арк. 8; спр. 302, арк. 46.
- ⁵⁵ Там само, спр. 375, арк. 10.
- ⁵⁶ Там само, спр. 398 а, арк. 35.; спр. 410, арк. 6.
- ⁵⁷ Там само, спр. 410, арк. 6.
- ⁵⁸ *Кентій А. В., Мищак І. М.* Розбудова мережі архівних установ ... – С. 473.
- ⁵⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 449, арк. 5; спр. 464, арк. 7.
- ⁶⁰ Собрание постановлений Правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1958. – № 14. – С. 112.
- ⁶¹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 197, арк. 1; спр. 198, арк. 2; спр. 220, арк. 15, 40; спр. 222, арк. 4.
- ⁶² *Прилепішева Ю. А.* Археографічна діяльність архівних установ / Ю. А. Прилепішева // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. – К., 2002. – С. 492–493.
- ⁶³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 292, арк. 1–2.
- ⁶⁴ Там само, спр. 220, арк. 113.

⁶⁵ Там само, спр. 300, арк. 145.

⁶⁶ Там само, спр. 300, арк. 145–147.

⁶⁷ Там само, спр. 292, арк. 1–2.

⁶⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 192, арк. 11.

⁶⁹ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією. 1941–1943 / Упоряд.: П. В. Дніпровський, С. В. Малкієль. – Чернігів, 1947.

⁷⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 198, арк. 2.

⁷¹ Там само, спр. 342, арк. 5–5 зв.

⁷² Там само, спр. 377, арк. 9–10 зв.

⁷³ *Прилепішева Ю. А.* Археографічна діяльність архівних установ ... – С. 493.

⁷⁴ Там само. – С. 496.

⁷⁵ Там само. – С. 497.

⁷⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 398 а, арк. 88–89.

⁷⁷ Видання державних архівних установ України. 1925 – 2000. Бібліографічний покажчик / Автори-упоряд. В. Осноч, Р. Семенчук. – К., 2001. – С. 27–31.

⁷⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 425, арк. 23–26; спр. 426 а, арк. 404–420.

⁷⁹ Там само, спр. 495, арк. 1–4.

⁸⁰ *Кентій А. В., Мищак І. М.* Розбудова мережі архівних установ ... – С. 473.

Рассматриваются различные аспекты использования информации документов в Госархиве Черниговской области в период после освобождения области от нацистской оккупации в сентябре 1943 г. и до передачи архивов в подчинение органам исполнительной власти в 1960 г.

Ключевые слова: Государственный архив Черниговской области; использование документов; научные публикации, археография.

The article deals with various aspects of use of documents in the State Archives of Chernihiv Oblast in the period after the liberation from Nazi occupation region in september 1943 and to transfer archives to the subordination of the executive in 1960.

Keywords: State Archives of Chernihiv Oblast; the use of documents; publications; archeography.